

Prohibition and Limitation of Conventional Weapons in International Conflicts from the Perspective of International Humanitarian Law

Ibrahim Rezaei*, Shafiullah Stanikzai**

* Faculty Member, Faculty of Law, Kateb University, Kabul, Afghanistan

Email: I.rezaei@kateb.edu.af

** Master's student in International Law, Kateb University, Kabul, Afghanistan
(Corresponding Author)

Email: snayel20@gmail.com

Abstract

Based on human rights instruments, life, health, and the enjoyment of physical well-being are inherent human rights. States are obligated to take necessary measures to protect the right to life and health. War and armed conflict pose a significant threat to these rights. Advancements in technology in the context of armed conflict have led to the development of weapons with greater destructive power and harm. Efforts by individuals, states, and human rights organizations have sought to prohibit and restrict many weapons or to limit their use in specific times, places, and circumstances. The result of these efforts has been the adoption of international treaties and agreements to prohibit and restrict many weapons. The first such instruments were the 1864 Geneva Convention and the 1868 St. Petersburg Declaration, which form part of international humanitarian law. One of the primary goals of this body of law is to mitigate the suffering caused by the use of conventional weapons. This research, employing a descriptive-analytical methodology and relying on library research, finds that international humanitarian law seeks to reduce the harmful effects of weapons used in armed conflict. International humanitarian law protects combatants, non-combatants, and their property, including medical personnel, religious workers, teachers, journalists, cultural and religious sites, and even forests and environmentally sensitive areas, from the effects of armed conflict. To this end, the use of unconventional weapons is prohibited, and conventional weapons are also prohibited or restricted in respect of certain persons, places, and circumstances.

Keywords: international humanitarian law, international armed conflict, conventional weapons, prohibition of conventional weapons, restrictions on conventional weapons

ممنوعیت و محدودیت سلاح‌های متعارف در مخاصمات بین‌المللی از منظر

حقوق بین‌الملل بشردوستانه

ابراهیم رضایی*، شفیع الله ستانکزی**

* کادر علمی دانشکده حقوق، دانشگاه کاتب، کابل، افغانستان

I.rezaei@kateb.edu.af

محصل ماستری حقوق بین‌الملل، دانشگاه کاتب، کابل، افغانستان

snayel20@gmail.com

چکیده

بر مبنای اسناد حقوق بشری، زندگی، سلامت و بهره‌مندی از سلامت جسمانی حق ذاتی انسان‌ها است. دولت‌ها مکلف هستند برای حمایت از حق حیات و حق بهره‌مندی از سلامت افراد، اقدامات لازم را انجام دهند. جنگ و منازعات مسلحانه حق سلامت و حق حیات را تهدید می‌نماید. پیشرفت تکنولوژی در عرصه منازعات مسلحانه منجر به تولید سلاح‌های با قدرت تخریب و آسیب بیشتر شده است. فعالیت‌های اشخاص، دولت و نهادهای حامی حقوق بشر تلاش‌های برای ممنوعیت و محدودیت بسیار از سلاح‌ها و یا محدودیت برخی دیگر در زمان، مکان و شرایط خاص انجام دادند. نتیجه این تلاش‌ها تصویب اسناد و معاهدات بین‌المللی برای ممنوعیت و محدودیت بسیاری از سلاح‌ها بوده است. نخستین اسناد این زمینه، کنوانسیون ۱۸۶۴ و اعلامیه ۱۸۶۸ سن پترزبورگ هستند که شامل حقوق بین‌الملل بشردوستانه می‌گردند. یکی از اهداف این مجموعه قواعد، تقلیل صدمات ناشی از استفاده سلاح‌های متعارف می‌باشد. تحقیق حاضر به روش تحلیلی - توصیفی انجام شده و در جمع‌آوری اطلاعات از طریق کتابخانه‌ای بهره‌برده است. یافته‌های تحقیق، نشان می‌دهد که حقوق بین‌الملل بشردوستانه به دنبال کاهش آثار زیان‌بار سلاح‌های استفاده شده در منازعات مسلحانه است. حقوق بین‌الملل بشردوستانه از نظامیان، غیرنظامیان و اموال آنها، همراهان آنان از جمله: داکتران، کارکنان مذهبی، معلمان، خبرنگاران، اماکن فرهنگی و مذهبی مربوط به دولت‌های متخاصم حتی جنگلات و اماکن دارای مواد حساس حمایت می‌نماید. بدین منظور استفاده از سلاح‌های غیر متعارف ممنوع شده است و برای رسیدن به هدف حمایتی خود سلاح‌های متعارف را نیز در برابر برخی افراد، اماکن و شرایط خاص ممنوع یا محدود نموده است.

واژه‌های کلیدی: حقوق بین‌الملل بشردوستانه، مخاصمات بین‌المللی، ابزار جنگی متعارف، ممنوعیت

ابزار جنگی متعارف، محدودیت ابزار جنگی متعارف.

مقدمه

عدم موثریت سازمان ملل متحد و قواعد بین المللی در ممنوعیت مطلق جنگ و به حداقل رساندن استفاده از سلاح‌های غیر متعارف و سلاح‌های متعارف در مناسبات بین المللی از یک سو؛ رقابت دولت‌ها در توسعه صنعت سلاح‌سازی و صدور آن به سایر دولت‌ها و گروه‌های جنگی تحت حمایت از جانب دیگر، سبب منازعات مستمر شده است. نتیجه منازعات مسلحانه در سطح بین الملل، تلفات گسترده نظامی و غیر نظامی، خسارت‌های وسیع به اماکن غیر نظامی، اموال، شهرها، جنگلات، محیط زیست و ... شده است. حقوق بین الملل بشردوستانه منحصتاً رشته حقوق بین الملل تنها در حالت جنگی قابل اعمال است. قواعد این رشته بدون توجه به مشروعیت و عدم مشروعیت جنگ طرفین، به محدودسازی ابزار جنگی، رعایت اصول تناسب، تفکیک و ممنوعیت سلاح‌های ایجاد کننده جراحت یا درد بیش از اندازه تاکید دارد. این که کدام سلاح‌ها شامل ممنوعیت و کدام آن شامل محدودیت می‌گردد، نیاز به بررسی همه جانبه دارد که در این تحقیق به آن پرداخته خواهند شد.

وسایل جنگی از منظر حقوق بین الملل بشردوستانه به دو نوع متعارف و غیرمتعارف تقسیم گردیده و به شکل گسترده در جنگ‌ها از نوعیت سلاح‌های متعارف استفاده می‌گردد. شناخت انواع سلاح‌ها و تفکیک سلاح متعارف از غیرمتعارف، همچنان تفکیک بین سلاح‌های متعارف ممنوعه و غیرممنوعه از نیازهای مبرم در تکامل قواعد بین المللی و تسری آن به قواعد ملی می‌باشد. حتی شناخت آن جهت آموزش‌دهی نظامیان و آگاهی‌دهی غیرنظامیان به حیث یکی از مکلفیت‌های مندرج اسناد بین المللی دولت‌ها، نیز لازمی است. آثار متعددی در زمینه حقوق بین الملل بشردوستانه تحریر و نشر گردیده از جمله اثر ژان ماری هنکرتز و دیگران تحت نام "مجموعه حقوق بین الملل بشردوستانه عرفی" که ترجمه قوه قضائیه دولت ایران و کمیته بین المللی صلیب سرخ می‌باشد، همچنان تألیف سیداصغر جعفری "تحلیل ابزارها و روش‌های ممنوعه در جنگ از دیدگاه اسلام و حقوق بین الملل بشردوستانه" قابل یادآوری هستند. اما در خصوص محدودیت و ممنوعیت برخی سلاح‌های متعارف در مقابل محیط زیست، اماکن و وسایل ترانسپورتی (صحی، مذهبی) و تفکیک بین محدودیت و ممنوعیت سلاح‌های متعارف بحث صورت نگرفته است. بناً لازم دانسته شد با توجه به نیاز بررسی آن، موارد متذکره طی یک مقاله مختصراً از لحاظ قواعد بین المللی بشردوستانه (قراردادی و عرفی) همچنان اصول بین المللی حقوق بین الملل بشردوستانه و رویه قضایی بین المللی، مورد تحلیل و بررسی قرار گیرد.

هدف اصلی مقاله پاسخگویی به این سوال است: دلیل و مبنای ممنوعیت و محدودیت بعضی از ابزارهای متعارف چیست؟ در کنار پاسخگویی به سوال فوق به این سوال نیز پاسخ خواهد داد. مصادیق سلاح‌های ممنوعه متعارف از منظر حقوق بین الملل بشردوستانه در مخاصمات بین المللی کدامند؟ فرضیه‌های طرح شده این تحقیق عبارتند از «مبنای ممنوعیت و محدودیت سلاح‌های متعارف کرامت انسانی، حق حیات و سایر حقوق بنیادین و اساسی و طبیعی انسان‌ها و حق بر محیط زیست سالم می‌باشند».

مصادیق ممنوعیت این سلاح‌ها گلوله‌های و تله‌های انفجاری می‌باشند. مصادیق محدودیت عدم استفاده از ابزار جنگی متعارف در مقابل غیرنظامیان، کارمندان صحی و مذهبی، اموال و اماکن فرهنگی،

حمل‌کننده گان نشان‌های بین‌المللی شناخته شده تحت حمایت حقوق بین‌الملل بشردوستانه می‌باشند. تحقیق هذا با روش توصیفی-تحلیلی انجام شده و اطلاعات مبتنی بر روش کتابخانه ای جمع آوری گردیده است.

مترادف اصطلاح بشردوستانه در لغات نامه ابادیس اصطلاح (انسان دوستانه) معرفی گردیده است "صفت بشردوستانه که در مفهوم حقوق بشردوستانه به کار رفته است، صفت اصول و قواعد است نه حق. این صفت مفاد قواعد و معیارها را توصیف می‌کند." (جعفری، ۱۳۹۴، ص ۸۹) لذا بشردوستانه به مفهوم قاعده و حق نیست، این صفت مفاد قواعد و معیار را توصیف می‌کند. در مقدمه تحقیق عنوانی «فعالیت‌های بشردوستانه و نوآوری شرکت‌ها در شرایط نامتقارنی اطلاعات» بشردوستانه را از جمع ارکان اخلاق اجتماعی گفته است که محبت و رسیدگی به انسان‌ها را تحت توجه دارد. (تقی زاده، ۱۳۹۸). بناً خوشبختانه امروز کمک‌های بشردوستانه محدود به زمان جنگ و دولت‌ها نیست. شرکت‌ها نیز در این امر سهیم و شامل وضعیت غیرجنگی نیز شده است. علت این امر در این است که هدف اولیه حقوق بین‌الملل بشردوستانه "حمایت از افراد" است. (جعفری، ۱۳۹۴، ص ۹۰)

بنابراین، حقوق بین‌الملل بشردوستانه "مجموعه مقررات و قواعد حقوق بین‌الملل است که ضمن تعیین حقوق حمایت از افراد (اعم از نظامی یا غیر نظامی) و اموال غیر نظامی و حقوق طرف‌های متخاصم در مخاصمات مسلحانه... تکالیف افراد انسانی و طرف‌های متخاصم را نیز در آن مشخص می‌نماید." (یحیایی، ۱۴۰۰، ص ۱۷). یا حقوق بین‌الملل بشردوستانه مجموعه از قواعد است که آثار مخاصمه را در مقابل کسانی که در مخاصمه شرکت ندارند یا از صحنه خارج شده اند حمایت می‌کند، افراد تحت حمایت‌های خاص که در صحنه جنگ وظایف انجام می‌دهند از جمله کارکنان واحدهای صحنه تحت حمایت خاص قرار داده، ابزار جنگ مورد استفاده در زمان جنگ را محدود می‌نماید. (جعفری، ۱۳۹۴، ص ۸۹-۸۸). مبنی بر تعاریف متذکره در کل اتفاق نظر وجود دارد که حقوق بین‌الملل بشردوستانه علاوه از انسان‌ها، اموال غیرنظامی را نیز حمایت نموده، در ضمن مکلفیت‌های طرفین جنگ را نیز تعیین می‌کند. در تعریف اخیر از محدودیت ابزار جنگ نیز تذکر گردیده است. تعریف اخیر با توجه به وضعیت کنونی این قواعد، همخوانی بیشتر دارد. در تحقیق هذا تحت عناوین جداگانه بررسی خواهند گردید.

۱. مفهوم ابزار جنگی متعارف

ابزار جنگی شامل سلاح و مهمات آن است. در مهمات مواد مختلف از باروت مختلف النوع الی ماده‌های کیمیاوی و بیولوژیکی شامل می‌شوند. معنی سلاح در لغتنامه دهخدا "هر آلتی که در جنگ به کار برود؛ آلت جنگ." همچنان مترادف "تفنگ، جنگ افزار، ابزار جنگ" (دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۱، ص ۱۹۰) معرفی گردیده است. شارل روسو در حقوق مخاصمات مسلحانه به عوض کلمه سلاح "وسایل جنگ" (جعفری، ۱۳۹۴، ص ۲۲۳-۲۲۴) را استفاده کرده است. در اصطلاح "ابزاری که توسط آن این هدف تحقق پیدا می‌کند شامل لوازم، مهمات، ماده، شئی یا قطعه از تجهیزات است که به طور عام آن‌ها را سلاح می‌نامند." (جعفری، ۱۳۹۴، ص ۲۲۳-۲۲۴). در اصطلاح فقه نظامی، به ابزار جنگ و تمامی آلاتی گفته می‌شود که انسان آنرا برای هجوم یا دفاع و ضربه زدن به دشمن یا دفع ضربه‌های دشمن استفاده می‌کند در مفهوم حقوقی، سلاح

جنگی از مفهوم عام آن متفاوت است. در مفهوم عام از ممنوعیت و آثار حقوقی استفاده آن گفته نشده، اما در مفهوم حقوقی به آثار حقوقی استفاده آن بحث می‌شود. (کمیته بین المللی صلیب سرخ، ۱۳۹۶، ص ۵۰).

۱. انواع ابزار جنگی

ابزار جنگی از منظر حقوق بین الملل بشردوستانه به دو دسته اساسی وسایل جنگی متعارف و وسایل جنگی نامتعارف، تقسیم شده است.

۱.۱. ابزار جنگی نامتعارف

سلاح‌های نامتعارف شامل سلاح‌های انهدام فراگیر از قبیل سلاح‌های شیمیایی، بیولوژیکی و هسته‌ای می‌گردند. (خالقی و دیگران، ۱۳۹۴، ص ۲۵-۳۰). به اساس تعاریف کنوانسیون‌های شامل عرصه حقوق بین الملل بشردوستانه، سلاح‌های نامتعارف دارای چهار خصوصیات یا معیار آتی هستند:

(الف) دلتفات بالا و تخریب انسانی و غیر انسانی بالا داشته باشد؛

(ب) خسارات آن خارج از کنترل بوده و محاسبه دقیق آن ناممکن باشد؛

(ج) بدلیل وسعت آثار تخریب وارده ثانویه پاکسازی آن ناممکن یا مشکل باشد؛

(د) بالای محیط زیست تاثیر مخرب وسیع داشته باشد از جمله بالای هوا، اتمسفر، اقلیم و خاک و... (رضایی، ۲۰۲۳). بناً سلاح‌های که دارای این چهار خصوصیات باشند شامل سلاح‌های نامتعارف هستند.

۱.۲. ابزار جنگی متعارف

ابزار جنگی به مفهوم عادی شامل سلاح‌های جنگی است که به شکل معمول قابل استفاده است و استفاده آن به اساس قواعد بین المللی بشردوستانه به شکل کلی ممنوع نیست. (کمیته بین المللی صلیب سرخ، ۱۳۹۶، ص ۵۰). اما عده آن با در نظر داشت ساختار و خصوصیت کارکرد آن، ممنوع یا محدود گردیده است. به این مفهوم که استفاده از نوع سلاح در حالات عادی و معمول جنگ ممکن ممنوع نباشد، مثل بمباران. اما استفاده آن در حالات خاص از جمله در مقابل پرسونل صحی، مذهبی و مکان‌های مثل شفاخانه و عبادت‌خانه مجاز نیست که محدودیت این سلاح نامیده می‌شود. به طور خلاصه گفته می‌توانیم ابزار جنگی که فاقد معیارات سلاح‌های نامتعارف فوق الذکر باشند، شامل این دسته می‌گردند.

سلاح‌های متعارف نیز به وسایل جنگی متعارف بالطبع مثل شمشیر و بالقصد شامل (سلاح‌های تیغ، چکش و غیره) تقسیم گردیده است، بناً بحث سلاح‌های ممنوعه و غیرممنوعه در سلاح‌های متعارف بالطبع مطرح است. به این مفهوم، از جمله سلاح‌های متعارف بالطبع شامل سلاح‌های مطلق ممنوعه به موجب عرفی بودن آن مثل مرمی‌های (انفجاری، پخش‌شونده و منبسط شده)، تله‌های انفجاری، سلاح‌های (آتش‌زا از نوع کاربرد در مقابل انسان‌ها و لیزری کور کننده) همچنان سلاح‌های ممنوعه متعارف به اساس قواعد قراردادی شامل (مین‌ها و مهمات خوشه‌ای) و سلاح‌های غیرممنوعه از جمله ۱۳ نوع مرمی‌های عادی (موزینی، ۱۳۹۶). و سایر ابزار جنگی متعارف می‌باشند. پس در جمع سلاح‌های متعارف از منظر حقوق بین الملل بشردوستانه، برخی از وسایل جنگی نوع بالطبع آن ممنوع هستند که عده آن مطلق و

عده دیگر به شکل مشروط ممنوع گردیده اند. اما نوع سلاح‌های بالقصد آن شامل این ممنوعیت‌ها نیستند. باید گفت اکنون سلاح‌های متعارف جدید با ساختار متنوع دیگر نیز وجود دارد از جمله راکت‌های بالستیک، توپ و غیره که با توجه به هدف و زمان در مورد استفاده این ابزار جنگی نیز محدودیت وضع گردیده است.

۲. فلسفه و دلایل ممنوعیت و محدودیت برخی ابزار جنگی متعارف

فلسفه ممنوعیت و محدودیت برخی از ابزار جنگی متعارف، "آثار زیان‌بار" آن است که باعث ضرر به حق‌های بشری انسان‌ها، حق احترام به کرامت انسانی، حق حیات، حق محیط زیست سالم... و غیره می‌گردد. (جعفری، ۱۳۹۴، ص ۱۷۸).

۲/۱. اصل حمایت از کرامت انسانی

کرامت در فرهنگ دهخدا به معنی "سخت‌و، جوانمردی، بخشندگی." و مترادف "عظمت، اعجاز، خارق عادت، معجزه می‌باشد (دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۱، ص ۲۶۲). کرامت در اصطلاح "حقی است ذاتی که همه افراد انسانی از آن برخوردارند، مادامی که خود انسان آن کرامت و حیثیت را به جهت جنایت و خیانت بر خویشان یا بر دیگران از خود سلب نکند دیگران مکلف به مراعات این حق هستند." (جعفری، ۱۳۹۴، ص ۱۷۹). این حق از همه حقوق بشری انسان‌ها حتی از حق حیات بالاتر است. زیرا حق حیات استثناءات دارد، اما این حق استثناء پذیر نیست. از جمله این حق شکنجه است که در زمان‌های صلح و جنگ غیرمشروع است. (جعفری، ۱۳۹۴، ص ۱۷۹).

این حق در اسناد بین‌المللی به شکل وسیع تحت حمایت قرار گرفته است. به موجب بند دوم مقدمه منشور ملل متحد در زمینه صراحت دارد "به تأکید مجدد ایمان خود نسبت به... کرامت و ارزش شخص انسان..."; (موسی‌زاده، ترجمه، ج ۱، ص ۱۴۰۰، ص ۱۰). ماده اول اعلامیه حقوق بشر تصریح نموده که انسان‌ها از لحاظ کرامت با هم برابرند؛ (انصاری، ترجمه، ج ۱، ص ۱۳۹۶، ص ۲۱۴). جزء الف ماده دوم اعلامیه جهانی راجع به ژنوم انسانی و حقوق بشر که مشعر است: "هر فردی حق دارد بدون توجه به ویژگی‌های ژنتیک خود از احترام به کرامت و حقوق خود برخوردار باشد؛" (انصاری، ترجمه، ج ۴، ص ۱۳۹۶، ص ۲۱۴). ماده اول اعلامیه قاهره حقوق بشر در اسلام تأکید نموده که تمام انسان‌ها در شرایط برابر کرامت انسانی قرار دارند؛ (موسی‌زاده، ترجمه، ج ۱، ص ۱۴۰۰، ص ۳۴۴). مقدمه میثاق مدنی سیاسی ۱۹۶۶؛ (انصاری، ترجمه، ج ۱، ص ۱۳۹۴، ص ۶۲-۶۳ و ۷۰). جزء ج بند ۱ ماده سوم کنوانسیون چهارم ژنو ۱۹۴۹ تأکید گردیده که هتک حرمت علیه کرامت شخص مطلقاً ممنوع است؛ (موسی‌زاده، ترجمه، ج ۳، ص ۱۴۰۰، ص ۴۶۶). ماده ۷۵ پروتکل اول و ماده ۴ پروتکل دوم ۱۹۷۷؛ (جعفری، ۱۳۹۴، ص ۱۸۲). و در جزء الف ماده ۳ کنوانسیون حقوق اشخاص دارای معلولیت، احترام به حیث کرامت ذاتی تأیید و جزء اصول کلی درج گردیده است. (جعفری، ۱۳۹۴، ص ۱۹۲). به اساس قطعنامه ۷۹۴ شورای امنیت که به اتفاق آراء صادر گردید، به دلیل گرسنگی و قحطی حاکم در سومالیه وضعیت حاکم را "تهدید جدی علیه صلح و امنیت بین‌المللی" تلقی کرد و علیه آن کشور مجوز توسل به قوه قهریه را صادر نمود. امری که طی نامه ۱۹۹۲ از جانب نمایندگی سازمان ملل مقیم آن کشور مطالبه و در نامه متذکره اقدام نظامی را عدم مداخله در امور داخلی آن کشور

دانسته بود؛ زیرا "در جهت نجات حیات انسانی و احیای کرامت بشری است." (طراز کوهی، ۱۳۹۱، ترجمه، ص ۵۱).

بنابراین به موجب اسناد بین المللی از جمله منشور ملل متحد، اسناد مختص به حقوق بین الملل بشر و حقوق بین الملل بشردوستانه حق ذاتی کرامت انسانی از جمله بالاترین حقوق انسان‌ها می‌باشد که تحت هر شرایطی نقض آن غیرمشروع است. حتی در صورت استمرار آن می‌تواند جهت توقف آن مجوز اقدام نظامی از جانب شورای امنیت نیز صادر گردد.

۲/۲. اصل حمایت از حق حیات

حق حیات، "از حقوق ذاتی شخص انسانی است و این حق باید به موجب قانون حمایت شود." (جعفری، ۱۳۹۴، ص ۱۹۲). در همه اسناد حقوق بین الملل بشردوستانه و حقوق بین الملل بشر به حیث بالاترین حق بشری شناخته شده است. "در واقع با شناسایی و رعایت این حق است که سایر حقوق برای افراد تعریف می‌شود." (جعفری، ۱۳۹۴، ص ۱۹۲). این حق ذاتی انسان‌ها نیز متصل حق کرامت انسانی در اکثر اسناد بین المللی از جمله در مقدمه منشور ملل متحد، ماده ۳ اعلامیه جهانی حقوق بشر، ماده ۴ میثاق بین المللی حقوق مدنی و سیاسی، ماده ۱ کنوانسیون ژنوسید، ماده ۳ مشترک کنوانسیون‌های ژنو، ماده ۷۵ پروتکل اول همچنان ماده ۴ پروتکل دوم الحاقی ۱۹۷۷، ماده ۲ اعلامیه قاهره، در مواد ۶-۲۷ میثاق بین المللی حقوق مدنی و سیاسی (مهرپور، ۱۳۸۷، ص ۵۹). این حق تأیید گردیده و مورد حمایت قرار گرفته است.

از جمله ماده ۳ اعلامیه جهانی حقوق بشر صراحت دارد: "هرکس دارای حق بر حیات، آزادی و امنیت شخصی است." (موسی‌زاده، ج ۱، ۱۴۰۰، ص ۳۲۴). جزء ۱ ماده ششم میثاق بین الملل حقوق مدنی و سیاسی صراحت دارد: "هر فرد انسانی دارای حق ذاتی حیات است..." (موسی‌زاده، ترجمه، ج ۱، ۱۴۰۰، ص ۳۷۸). همچنان جزء الف ماده دوم اعلامیه قاهره در مورد حقوق بشر در اسلام مشعر است: "حیات موهبتی الهی است و حق بر حیات برای هر فرد انسانی ضمانت شده است." (موسی‌زاده، ترجمه، ج ۱، ۱۴۰۰، ص ۳۴۶). در قواعد (۱، ۶ و ۱۱-۱۵) حقوق بین الملل بشردوستانه عرفی نیز اصل متذکره حمایت گردیده است. قاعده ۱۴ عرفی حقوق بین الملل بشردوستانه صراحت دارد: "شروع به حمله‌ای که انتظار می‌رود باعث تلفات غیرنظامیان... گردد، و این خسارات زیاده بر مزیت عینی و مستقیم نظامی مورد انتظار باشد، ممنوع است." (قوة قضایه ایران و دیگران، حقوق بین المللی بشردوستانه عرفی، ص ۱۲۱).

در رویه قضایی بین المللی از جمله: دیوان جزایی بین المللی رواندا در قضیه آکایسو در قتل عام توتسی‌ها و دیوان جزایی بین المللی یوگسلاوی سابق در قضایی کارادزیچ و ملادیچ به دلیل قتل عام مسلمانان سربرنیکا نیز حق حیات قابل احترام دانسته شده است. دیوان بین المللی دادگستری نیز اهمیت این حق را برجسته نموده و در نظریه مشورتی در قضیه مشروعیت تهدید یا استفاده از سلاح هسته‌ای با استناد به ماده ۴ میثاق بین المللی حقوق مدنی و سیاسی، حق حیات را غیر قابل تعلیق تصریح نموده است. (جعفری، ۱۳۹۴، ص ۱۹۴). بنابراین به موجب اسناد بین المللی از جمله منشور ملل متحد، اسناد مختص

به حقوق بین‌الملل بشر و حقوق بین‌الملل بشردوستانه حق حیات نیز از جمله بالاترین حق ذاتی انسان‌ها می‌باشد.

۲/۳. اصل حمایت از محیط زیست سالم

این اصل نیز به موجب اسناد بین‌المللی بالخصوص اعلامیه‌ها و کنوانسیون‌های مختص به حقوق بین‌الملل بشر و کنوانسیون‌های حقوق بین‌الملل بشردوستانه به شکل گسترده مورد حمایت قرار گرفته است. "یکی از موضوعات مورد توجه حقوق بشردوستانه حفظ محیط زیست است، زیرا بهره‌برداری از طبیعت، حفظ کرامت انسانی و... رابطه نزدیک با رعایت حفظ محیط زیست و مسائل زیست محیطی دارد." (جعفری، ۱۳۹۴، ص ۲۰۵). "تا کنون حدود ۲۸۰ معاهده و موافقت‌نامه بین‌المللی و منطقه‌ای در زمینه حفاظت از محیط زیست و مسائل مرتبط با آن منعقد شده است که از این میان ۸۰ کنوانسیون و پروتکل جنبه جهانی داشته و مابقی منطقه‌ای است." (اعوانی، ۱۳۹۷، ص ۹). باوجود متعدد بودن و متفاوت بودن زمینه و محدودیت قلمرو جغرافیایی این معاهدات تمامی آن "دارای خصوصیت عدم وجود معامله به مثل در تعهدات آن می‌باشند." (چشمه خاور، ۱۳۸۹). جنگ بر محیط زیست از لحاظ اثرات جانبی استفاده از سلاح‌های مدرن و به نسبت به کار گرفتن عامدانه پدیده‌های طبیعی به عنوان اهداف خصمانه اثر گذاری دارد. لذا تعهدات مطروحه در حقوق مخاصمات مسلحانه بین‌المللی در عدم استفاده از سلاح‌هایی تخریب‌کننده در حال حاضر دارای یک جنبه زیست محیطی نیز هست. (میرعباسی، ۱۳۹۸، ص ۱۳۸).

به موجب ماده ۵۴ و ۵۵ پروتکل اول ۱۹۷۷ که صراحت دارد: وارد کردن خسارت‌های وسیع و طولانی مدت به محیط زیست ممنوع است. (کمیته بین‌المللی صلیب سرخ، ۱۳۸۲، ص ۱۶). همچنان قاعده ۴۳ حقوق بین‌الملل بشردوستانه عرفی در مورد اصول عام ناظر بر هدایت جنگ در مورد محیط زیست صراحت دارد: محیط زیست نباید مورد حمله قرار گیرد، انهدام هر بخش از محیط زیست طبیعی ممنوع است و حمله که مزیت مستقیم نظامی آن کمتر از ضرر احتمالی تصادفی به محیط زیست باشد، ممنوع است. (قوه قضایی ایران و دیگران، حقوق بین‌الملل بشردوستانه عرفی، ترجمه، ص ۲۴۴). البته ممنوعیت متذکره مشروط است. جزء ب ماده سوم اعلامیه قاهره در مورد حقوق بشر در اسلام نیز در زمینه صراحت دارد: "قطع درختان، آسیب رساندن به محصولات زراعی و دامی... به وسیله کلوله‌باران، منفجر نمودن یا هر وسیله دیگر ممنوع است." (موسی‌زاده، ترجمه، جلد اول، ۱۴۰۰، ص ۳۴۸). بناً محیط زیست سالم یکی از حق‌های مبرم انسانی است. زیرا با نقض آن سایر حق‌های بشری ذاتی انسان‌ها نیز با توجه به حمایت گسترده که در اسناد بین‌المللی محیط زیست، حقوق بین‌الملل بشر و حقوق بین‌الملل بشردوستانه از این اصل صورت گرفته، به اهمیت آن بیشتر افزوده که باید در مخاصمات بین‌المللی به شکل واقعی آن رعایت گردد.

۳. منابع محدودیت و ممنوعیت ابزار جنگی متعارف در مخاصمات بین‌المللی

قواعد و اصول ممنوعیت و محدودیت برخی ابزار جنگی متعارف، زیر مجموعه حقوق بین‌الملل بشردوستانه به حیث یک رشته مستقل حقوق بین‌الملل می‌باشند. این دسته قواعد حقوق بین‌الملل اکنون

به نسبت وسعت صنعت سلاح‌سازی و عدم ممنوعیت مطلق جنگ در روابط بین دولت‌ها از اهمیت خاص برخوردار گردیده است. پس همان منابع حقوق بین الملل که در ماده ۳۸ اساسنامه دیوان بین المللی دادگستری تذکر گردیده و صراحت دارد: "الف - عهدنامه‌های بین المللی را اعم از عمومی و خصوصی که به موجب آن قواعدی معین شده است که طرفین اختلاف آن قواعد را به رسمیت شناخته اند؛ ب - عرف بین المللی به عنوان رویه‌ای کلی که به صورت قانون پذیرفته شده است؛ ج - اصول عمومی حقوقی که مقبول ملل متمدن است. در دو اجزای بعدی این ماده از رویه قضایی بین المللی و دوکتورین علمای حقوق به حیث منابع فرعی یادآوری گردیده است.

باید گفت معاهدات بین المللی، عرف بین المللی و اصول بین المللی که شامل بحث متذکره ویا هم قواعد مختص به موضوع هستند، شامل مبنای قواعد و اصول محدودیت و ممنوعیت سلاح‌های متعارف می‌باشند؛ بناً معاهدات بین المللی "اعلامیه سن پترزبورگ ۱۸۶۸، کنوانسیون ۱۸۹۹ لاهه، کنوانسیون‌های ۱۹۰۷، کنوانسیون‌های ۱۹۴۹ ژنو و پروتکل‌های الحاقی آن، کنوانسیون ۱۹۵۴ لاهه حمایت از اموال فرهنگی و پروتکل آن، کنوانسیون ۱۹۷۶ انمود، کنوانسیون ۱۹۹۸ اوتاوا، کنوانسیون ۱۹۸۰ سلاح‌های متعارف و پروتکل‌های آن، کنوانسیون منع مهمات خوشه‌ای ۲۰۰۸ و معاهده ۲۰۱۳ تجارت سلاح" (قوة قضایه ایران و دیگران، حقوق بین المللی بشردوستانه عرفی، ص ۱۴-۱۷ و ۲۳)؛ قواعد حقوق بین الملل بشردوستانه عرفی "۱، ۲، ۷، ۱۰، ۱۱-۱۹، ۲۵، ۳۰، ۴۵، ۷۰، ۸۰، ۸۱، ۸۴، ۸۶؛ اصول بین المللی (رعایت کرامت انسانی، حق حیات، حق محیط زیست سالم به شکل عمومی و اصل تفکیک، اصل تناسب، اصل اقدامات احتیاطی، اصل ممنوعیت درد و رنج بی‌مورد به شکل خاص (کمیتت بین المللی صلیب سرخ ایران، ۱۳۹۶، ص ۴۶). مبنای ممنوعیت و محدودیت سلاح‌های متعارف در مخاصمات بین المللی از منظر حقوق بین الملل می‌باشند.

۴. مصادیق محدودیت سلاح‌های متعارف در مخاصمات بین المللی

حمایت‌ها و مکلفیت‌های مندرج مجموعه قواعد حقوق بین الملل بشردوستانه بدون درنظرداشت مشروعیت و عدم مشروعیت جنگ، در مورد همه طرف‌های مخاصمه به شکل یکسان قابل رعایت می‌باشند. ماده ۱ کنوانسیون چهارم ژنو در زمینه صراحت دارد "اطراف عالی متعاقد می‌شوند که کنوانسیون حاضر را در تمامی اوضاع و احوال رعایت کرده و رعایت آن را تضمین نمایند." (موسی‌زاده و دیگران، ۱۴۰۰، ص ۴۶۲). لذا اطراف عالی متعاقد نمی‌توانند به بهانه عدم مناسب و مساعد بودن اوضاع و به دلیل مشروعیت جنگ شان، از اجرای تعهدات خویش براثت حاصل کنند. در زمینه ماده ۳۳ کنوانسیون چهارم ژنو صراحت دارد: "...اقدامات تلافی جویانه علیه اشخاص حمایت شده و اموال ایشان ممنوع است." (موسی‌زاده و دیگران، ۱۴۰۰، ص ۵۰۴). به این مفهوم که طرف اشغالگر و جانب که در سمت دفاع مشروع قرارداد، بدون استثناء مکلف به رعایت تعهدات خویش می‌باشند.

با تذکر مجدد استفاده از سلاح‌های متعارف در جنگ به شکل عموم از منظر حقوق بین الملل بشردوستانه ممنوع نیست، بلکه در قواعد قراردادی و عرفی استفاده برخی از این سلاح‌ها مطلق ممنوع،

استفادهٔ عدهٔ دیگر آن مشروط به رعایت تدابیر احتیاطی خاص گردیده است. البته این مجاز بودن مانع در مقابل اجرای سایر تعهدات دولت‌ها نیست. پس برخی ممنوعیت‌های سلاح‌های متعارف به شکل یک‌جانبه صرف در قواعد قراردادی وضع گردیده که در مقابل آن صرف طرفین که متعاقد به رعایت آن هستند و یا هم به رعایت آن رضایت نشان می‌دهند، مسؤلیت دارند.

۴، ۱. مصادیق محدودیت سلاح‌های متعارف در مخاصمات بین‌المللی با توجه به مکان‌های خاص

به موجب مکلفیت‌های ایجاد شده برای اطراف عالی کنوانسیون‌های حقوق بین‌الملل بشردوستانه، حقوق بین‌الملل بشر، قواعد بین‌المللی عرفی و اصول بین‌المللی، در مقطع زمانی و با توجه به هدف محدودیت دارد. یعنی استفاده از بعضی سلاح‌های متعارف در بعضی از مکان‌ها حتی اگر اهداف نظامی نیز در بین آنها باشند، ممنوع است. حتی اقدام تلافی جویان به موجب مادهٔ ۴۶ کنوانسیون اول ژنو که صراحت دارد: "اقدامات تلافی جویانه علیه افراد زخمی، بیمار، پرسنل، ساختمان‌ها، یا تجهیزات حمایت شده به وسیلهٔ کنوانسیون ممنوع می‌باشند." (موسی‌زاده و دیگران، ۱۴۰۰، ترجمه، ج ۳، ص ۸۰) ممنوع است.

به اساس مادهٔ ۱۳ کنوانسیون اول ژنو اشخاص حمایت شده عبارتند از: (افراد زخمی و بیمار متعلق به دسته‌های، اعضای نیروهای مسلح، اعضای سایر شبه نظامیان و سایر لشکرهای داوطلب شامل جنبش‌های مقاومت سازمان‌یافته متعلق به یک طرف مخاصمه، اعضای نیروهای مسلح منظمی که وفاداری را به یک حکومت یا یک مقام، اشخاص بدون عضویت واقعی از جمله: اعضای غیرنظامی خدمه ناوگان هوایی نظامی، خبرنگاران جنگی، پیمان‌کاران، اعضای واحدهای کارگری یا خدماتی، اعضای خبرگان شامل: خبرنگار، پیلوت‌ها، کارآموزان نیروهای دریایی بازرگانی و خدمهٔ ناوگان هوایی غیرنظامی طرفین، ساکنان سرزمین که با خطر اشغال مواجه است و مسلح می‌شوند.) (موسی‌زاده و دیگران، ۱۴۰۰، ترجمه، ج ۳، ص ۲۸-۳۰). مادهٔ ۱۳ کنوانسیون دوم ژنو نیز به عین متن صراحت دارد. (موسی‌زاده و دیگران، ۱۴۰۰، ترجمه، ج ۳، ص ۱۳۲-۱۳۴).

۴، ۲. مصادیق محدودیت سلاح‌های متعارف در مقابل افراد ملکی، اموال غیرنظامی، مناطق غیرنظامی و بی‌دفاع

افراد غیرنظامی و اموال آنها تحت حمایت‌های حقوق بین‌الملل بشردوستانه است. به موجب قاعدهٔ ۱ حقوق بین‌الملل بشردوستانهٔ عرفی "...حملات نباید متوجه افراد غیرنظامی باشد." (قوهٔ قضایی ایران و دیگران، حقوق بین‌المللی بشردوستانه عرفی، ترجمه، ص ۶۳) و قواعد (۲، ۷، ۹۶ و ۹۷) طرفین جنگ باید در همه حالات بین افراد نظامی و غیرنظامی تفکیک قایل شوند. منشاء اصلی تفکیک بین افراد نظامی و غیرنظامی اعلامیهٔ سن پترزبورگ ۱۸۶۸ است. مادهٔ ۲۵ مقررات لاهه نیز "حمله یا بمبارانی راکه به هر وسیله علیه شهرها، روستاها، منازل یا ساختمان‌های بی‌دفاع صورت پذیرد، ممنوع کرده است." (قوهٔ قضایی ایران و دیگران، حقوق بین‌المللی بشردوستانه عرفی، ترجمه، ص ۶۳) مادهٔ ۵۱ پروتکل الحاقی اول ۱۹۷۷ تأکید نموده که "حملات کور و بدون هدف ممنوع است." (کمیتهٔ بین‌المللی صلیب سرخ، ۱۳۸۲، ص

۱۶). بر مبنای ماده ۵۰ این پروتکل "اهداف غیرنظامی کلیه اهدافی هستند که نظامی محسوب نمی شوند..." (کمیته بین المللی صلیب سرخ، ۱۳۸۲، ص ۱۶). همچنان ماده ۳ پروتکل شماره دوم، ماده ۲ پروتکل شماره ۳ کنوانسیون ۱۹۸۰ (جریده رسمی وزارت عدلیه افغانستان، ۱۳۹۵، ص ۱۷).

ماده ۵۷ و ۵۸ پروتکل اول ۱۹۷۷ صراحت دارد: "نه تنها غیرنظامیان و اهداف غیرنظامی نباید مورد حمله قرار گیرند، بلکه باید در حمله به اهداف نظامی نیز احتیاط‌های لازم را رعایت نمود تا تخریب اتفاقی مناطق غیرنظامی نیز به حداقل برسد." (کمیته بین المللی صلیب سرخ، ۱۳۸۲، ص ۱۶). یعنی حتی اهداف نظامی نیز به شکلی، مورد حمله قرار نگیرد که به غیرنظامیان صدمه وارد کند. و به اساس ماده ۵۱ و ۵۷ سند متذکره در هیچ حادثه‌ای اندازه خسارت نباید از "نظامی مستقیم و پیش‌بینی شده بیشتر باشد." (کمیته بین المللی صلیب سرخ، ۱۳۸۲، ص ۱۶). بنا بر توضیح مواد پروتکل الحاقی متذکره در استفاده از سلاح باید دقت بیشتر صورت گیرد، تا خسارت به اهداف نظامی از وضعیت متوقعه فراتر وارد نگردد. زیرا ممکن شدت خسارت باعث صدمه به غیرنظامیان گردد.

به موجب قاعده ۱۰ عرفی بشردوستانه اموال غیرنظامی قابل حمایت است، مگر که به اساس شرایط خاص شامل اهداف نظامی باشند. (قوة قضایی ایران و دیگران، حقوق بین المللی بشردوستانه عرفی، ترجمه، ص ۱۰۵). پیامبر اسلام - محمد مصطفی ص به لشکر اسلام در وقت رفتن به جنگ رهنمایی می کرد که: افراد سالخورده‌ها، اطفال، زنان، راهب یا عبادت کننده‌ها را قتل نکنید. (ندوی، ۱۴۲۵، ص ۱۰۳۷). تخریب و انهدام هدف‌های غیرراهبردی و غیرنظامی دشمن در اسلام نیز ممنوع قرار داده شده است. (ضیایی بیگدلی، ۱۳۹۳، ص ۱۵۱). استفاده از وسایل جنگی متعارف بالای اهداف نظامی مستقر در ساحات غیرنظامی نیز ممنوع است. قاعده ۱۳ عرفی حقوق بین الملل بشردوستانه، در زمینه صراحت دارد: "حمله از طریق بمباران یا هر روش یا ابزاری که تعدادی از اهداف نظامی کاملاً مجزا و با فاصله از یکدیگر را که در یک شهر، روستا یا ده یا سایر مناطق تمرکز غیرنظامیان یا اموال غیرنظامی قرار دارند، به عنوان یک هدف نظامی در نظر می‌گیرد، ممنوع است." (قوة قضایی ایران و دیگران، حقوق بین المللی بشردوستانه عرفی، ترجمه، ص ۱۱۸). به موجب ماده ۸ اساسنامه دیوان جزایی بین المللی حمله عمدی بالای غیرنظامیان که مستقیماً در جنگ نقش ندارند، جنایت جنگی است. (قوة قضایی ایران و دیگران، حقوق بین المللی بشردوستانه عرفی، ترجمه، ص ۶۳).

بنابراین استفاده از هر نوع سلاح متعارف در مقابل افراد غیرنظامی، اموال غیرنظامی و اهداف مستقر در بین غیرنظامیان به حیث یک هدف که باعث ضرر به غیرنظامیان گردد ممنوع است. البته در این زمینه استثنائات وجود دارد از جمله اگر افراد نظامی به شکل واقعی و مستقیم شامل مخاصمه گردند یا اهداف نظامی متعدد از هم جدا در یک شهر یا قریه با تفکیک ساحاتی نظامی از غیرنظامی با وسایل جنگی متعارف که به افراد و اموال غیرنظامی صدمه نرسد، قابل یادآوری است. در زمان جنگ ویا صلح طرفین جنگ می‌تواند مناطق غیرنظامی (۱) را ایجاد کنند. (قوة قضایی ایران و دیگران، حقوق بین المللی بشردوستانه عرفی، ترجمه، ص ۲۲۲). قاعده عرفی است که تصرف و انهدام اموال طرف درگیری که

ضرورت قطعی نظامی نباشد، ممنوع است. (قوة قضایی ایران و دیگران، حقوق بین‌المللی بشردوستانه عرفی، ترجمه، ص ۲۸۶).

بنأ عمداً با استفاده از سلاح متعارف حمله بالای غیرنظامیان ممنوع است و به اساس اساسنامه دیوان بین‌المللی جزایی در صورتیکه این افراد مستقیماً در مخاصمه نقش نداشته باشد، جنایت جنگی است. لذا نقش غیرمستقیم افراد غیرنظامی نیز دلیل مشروعیت حمله شده نمی‌تواند. از جمله تداوی افراد نظامی. خوشبختانه این ممنوعیت شامل قواعد بین‌المللی قراردادی و عرفی است. به اساس قواعد قراردادی و عرفی مکلفیت تفکیک به طرفین جنگ است. افراد ملکی در این مورد مکلفیت ندارد.

۴،۳. مصداق محدودیت برخی سلاح‌های متعارف در مقابل کارکنان، اماکن، وسایط و اموال صحتی و مذهبی

به موجب قواعد بین‌المللی قراردادی و عرفی، استفاده از ابزار جنگی متعارف در مقابل کارکنان، اموال، اماکن و وسایط صحتی و مذهبی، ممنوع است. حمایت‌های کارکنان صحتی (۲) و مذهبی همچنان اموال آن شامل حمایت خاص حقوق بین‌الملل بشردوستانه می‌باشند. (قوة قضایی ایران و دیگران، حقوق بین‌المللی بشردوستانه عرفی، ترجمه، ص ۱۶۱). البته این ممنوعیت بدون تفکیک ممنوعیت و غیرممنوعیت سلاح‌های متعارف است؛ در ضمن در رویه دولت‌ها "کارکنان مذهبی" (۳) از همان امتیازات کارکنان دائم پزشکی برخوردارند. "قوة قضایی ایران و دیگران، حقوق بین‌المللی بشردوستانه عرفی، ترجمه، ص ۱۷۹). از جمله رویه استرالیا، بلژیک، استرالیا، اسرائیل، بریتانیا و غیره قابل یاد آوری است. (قوة قضایی ایران و دیگران، حقوق بین‌المللی بشردوستانه عرفی، ترجمه، ص ۱۷۹). در زمینه قواعد ۲۵ و ۲۷ حقوق بین‌المللی بشردوستانه عرفی به ترتیب صراحت دارد: "کارکنان پزشکی که منحصراً عهده دار وظایف پزشکی هستند در همه حال می‌بایست محترم شمرده شده و حمایت شوند... (قوة قضایی ایران و دیگران، حقوق بین‌المللی بشردوستانه عرفی، ترجمه، ص ۱۶۲). "کارکنان مذهبی که منحصراً مامور انجام وظایف مذهبی هستند باید در همه حال محترم شمرده شده و مورد حمایت قرار گیرند... (قوة قضایی ایران و دیگران، حقوق بین‌المللی بشردوستانه عرفی، ترجمه، ص ۱۶۲ و ۱۷۵). البته به اساس این قواعد در صورتیکه عمل خلاف وظایف انجام دهند یا اقدام شان طرف مقابل را متضرر کند، حمایت خود را از دست می‌دهند. (قوة قضایی ایران و دیگران، حقوق بین‌المللی بشردوستانه عرفی، ترجمه، ص ۱۷۵).

موظفین موقتی صحتی تا زمانی که به این وظایف مامور هستند، از حمایت برخوردار هستند. اما کسانی که بدون توظیف یا ماموریت وظایف صحتی را انجام می‌دهند، مطابق قاعده ۶ عرفی از حمایت‌های که برای افراد غیرنظامی درج گردیده، مستفید شده می‌توانند. (قوة قضایی ایران و دیگران، حقوق بین‌المللی بشردوستانه عرفی، ترجمه، ص ۱۶۶). به موجب قاعده ۲۵ عرفی، کارکنان صحتی شامل حمایت حقوق بین‌الملل بشردوستانه هستند. این قاعده به ترتیب در مواد ۲، ۹ و ۱۰ کنوانسیون‌های ۱۸۶۴، ۱۹۰۶ و ۱۹۲۹ درج گردیده است. در ماده ۱۵ پروتکل اول الحاقی ضمن محتوای این قاعده کارکنان صحتی غیر نظامی نیز شامل شده است. (قوة قضایی ایران و دیگران، حقوق بین‌المللی بشردوستانه عرفی، ترجمه، ص ۱۶۲). ماده ۲۵ کنوانسیون اول ژنو، حتی نظامیان توظیف شده در این بخش را نیز شامل نموده است. (موسی

زاده، ۱۴۰۰، ص ۴۸). به اساس قاعده ۳۰ عرفی حمله و ماده ۴۶ کنوانسیون اول ژنو اقدامات تلافی جویانه (موسی زاده، ۱۴۰۰، ص ۸۰). بالای کارکنان صحنی و مذهبی و اموال دارای نشانه‌های بین‌المللی، ممنوع قرارداده است. (قوة قضایی ایران و دیگران، حقوق بین‌المللی بشردوستانه عرفی، ترجمه، ص ۱۹۵).

اموال مذهبی و صحنی، واحدهای صحنی و ترابری صحنی نیز به نسبت حمایت‌های خاص حقوق بین‌الملل بشردوستانه، از حمله مصئون هستند. به موجب قاعده ۳۰ حقوق بین‌المللی بشردوستانه عرفی که صراحت دارد: "حمله علیه کارکنان پزشکی و مذهبی و اموال دارای نشان‌های مشخصه کنوانسیون‌های ژنو موافق حقوق بین‌الملل، ممنوع است." (قوة قضایی ایران و دیگران، حقوق بین‌المللی بشردوستانه عرفی، ترجمه، ص ۱۹۵).

قاعده ۲۸ عرفی در مورد واحدهای صحنی مشعر است: "واحدهای پزشکی که منحصرأ مامور انجام وظایف پزشکی هستند در همه حال می‌بایست محترم شمرده شوند..." (قوة قضایی ایران و دیگران، حقوق بین‌المللی بشردوستانه عرفی، ترجمه، ص ۱۸۰). واحدهای صحنی به تاسیسات و واحدهایی نظامی و غیرنظامی اطلاق می‌شود که برای این مقصد به شکل ثابت، سیار، دائمی یا موقتی ایجاد شده باشند. (قوة قضایی ایران و دیگران، حقوق بین‌المللی بشردوستانه عرفی، ترجمه، ص ۱۸۴). به اساس ماده ۱۸ کنوانسیون چهارم نیز صراحت دارد: که حتی واحدهای صحنی سازمان یافته غیرنظامی نیز مورد حمله قرار نگیرد و حمایت شوند. (موسی زاده و دیگران، ۱۴۰۰، ج ۳، ص ۴۸۴).

به موجب قاعده ۲۹ عرفی "واحدهای ترابری پزشکی که منحصرأ مامور نقل و انتقالات پزشکی هستند در همه حال می‌بایست محترم شمرده شده و حمایت شوند." (قوة قضایی ایران و دیگران، حقوق بین‌المللی بشردوستانه عرفی، ترجمه، ص ۱۸۸). به اساس ماده ۲۱ کاروان‌های وسایل نقلیه در زمین دریا و ماده ۲۲ اوگان هوایی که انتقال "غیرنظامیان زخمی و بیمار، اشخاص ناتوان و زنان در دوره مادری را منتقل میکند..." (موسی زاده و دیگران، ۱۴۰۰، ج ۳، ص ۴۹۰). تحت حمایت حقوق بین‌الملل بشردوستانه قرار دارند. [ترابری صحنی شامل وسایل نقلیه نظامی یا غیرنظامی، دائمی یا موقتی گفته می‌شود که برای این مقصد تحت کنترل مقام ذیصلاح یکی از طرف‌های جنگ باشند.] (قوة قضایی ایران و دیگران، حقوق بین‌المللی بشردوستانه عرفی، ترجمه، ص ۱۹۲).

اقدامات تلافی جویانه در مقابل موارد کتگوری‌های تحت حمایت خاص حقوق بین‌الملل بشردوستانه، ممنوع است. (موسی زاده، ۱۴۰۰، ص ۸۰). به اساس پروتکل اول الحاقی، حمله بالای طیاره‌های که هویت آن تشخیص شود حتی در صورت عدم توافق، ممنوع است. این ممنوعیت در دستورالعمل سن رمو در مورد جنگ دریایی و در عده دیگری نیز است. (قوة قضایی ایران و دیگران، حقوق بین‌المللی بشردوستانه عرفی، ترجمه، ص ۱۹۳). به اساس ماده جزء ۲ بند ۲۴ ماده ۸ اساسنامه دیوان جزایی بین‌المللی، حملات عمدی بالای این کتگوری دارای حمایت‌های خاص که نشان‌های مشخص شده را نیز استفاده کرده باشد، جنایت جنگی است. در دستورالعمل‌های دولت‌های متعدد و قوانین یک تعداد دولت‌ها نیز تخلف از این قاعده جنایت جنگی درج گردیده است. (قوة قضایی ایران و دیگران، حقوق بین‌المللی بشردوستانه عرفی، ترجمه، ص ۱۶۳). در یک تعداد از دستورالعمل‌های نظامی حمله عمدی بالای طیارات صحنی جنایت جنگی

شناخته شده است. از جمله در دستورالعمل اکوادور، امریکا این موضوع درج است. (قوة قضایی ایران و دیگران، حقوق بین المللی بشردوستانه عرفی، ترجمه، ص ۱۹۳).

۴، ۴. مصداق محدودیت برخی سلاح‌های متعارف در مقابل روزنامه نگاران

به موجب قواعد بین المللی قراردادی و عرفی، استفاده از ابزار جنگی متعارف در مقابل خبرنگاران، ممنوع است. خبرنگاران غیرنظامی با خبرنگاران جنگی قابل تفکیک هستند. [خبرنگاران جنگی کسانی هستند که قوت‌های مسلح یک دولت را بدون آنکه عضو آن باشند همراهی می‌کنند.] (قوة قضایی ایران و دیگران، حقوق بین المللی بشردوستانه عرفی، ترجمه، ص ۲۱۳). تفاوت دارد. بناً به اساس قاعده ۱ عرفی بشردوستانه خبرنگاران جنگی نباید مورد حمله قرارگیرند. به موجب جزء ۴ ماده ۴ کنوانسیون سوم ژنو ۱۹۴۹ در صورت اسارت خبرنگاران جنگی، اسیر جنگی محسوب می‌شوند. (موسی‌زاده و دیگران، ۱۴۰۰، ترجمه، ج ۳ ص ۲۰۲). جزء ۴ ماده ۱۳ کنوانسیون اول ژنو خبرنگاران جنگی را شامل اشخاص حمایت شده تذکر نموده است. (موسی‌زاده و دیگران، ۱۴۰۹، ترجمه، ج ۳، ص ۱۳۴). این حمایت در صورتی که مستقیماً در جنگ سهیم شوند، سلب می‌شود. (قوة قضایی ایران و دیگران، حقوق بین المللی بشردوستانه عرفی، ترجمه، ص ۲۱۳). بناً استفاده از هر گونه سلاح متعارف در مقابل خبرنگاران جنگی که نظامیان یک طرف مخاصمه را همراهی یا در ساحة جنگی فعالیت می‌کنند، ممنوع است. این ممنوعیت خوشبختانه در قواعد بین المللی عرفی و قراردادی صراحت دارد. این کتگوری شامل اشخاص تحت حمایت خاص هستند.

۴، ۵. مصداق محدودیت برخی سلاح‌های متعارف در مقابل قوت‌ها و اموال حافظ صلح

ملل متحد و نشانه‌های بین المللی

قوت‌ها و اموال حافظ صلح ملل متحد شامل حمایت‌های می‌شوند که افراد غیرنظامی از آن برخوردار هستند. به اساس قاعده ۳۳ حقوق بین الملل بشردوستانه عرفی، حمله بالای کارکنان و اموال دارای مسئولیت حافظ صلح مطابق با منشور ملل متحد، در همه حالات ممنوع است. قاعده متذکره صراحت دارد: "حمله علیه کارکنان و اموال درگیر در ماموریت حفظ صلح مطابق با منشور سازمان ملل متحد... ممنوع است." (قوة قضایی ایران و دیگران، حقوق بین المللی بشردوستانه عرفی، ترجمه، ص ۲۰۸). در مورد نشان‌های بین المللی ماده ۳۸ کنوانسیون اول ژنو صراحت دارد: "...با معکوس نمودن رنگ‌های پرچم فدرال سوئیس، نماد منادی صلیب سرخ بر روی زمینه سفید، به عنوان نماد و نشان متمایزکننده خدمات پزشکی نیروهای مسلح باقی خواهد ماند." (موسی‌زاده، ۱۴۰۰، ج ۳، ص ۷۰). در ادامه می‌افزاید که نشان‌های هلال احمر یا شیرخورشید سرخ به جای صلیب سرخ بر روی زمینه سفید که قبلاً کشورها از آن استفاده نموده نیز تایید است. (موسی‌زاده، ۱۴۰۰، ج ۳، ص ۷۰).

در مورد استفاده این نشان‌ها در ماده ۳۹ کنوانسیون متذکره تصریح نموده: "این نماد تحت مدیریت مقام نظامی ذیصلاح بر روی پرچم‌ها، بازوبندها و کلیه تجهیزات مورد استفاده خدمات پزشکی نشان‌گذاری خواهد شد." (موسی‌زاده، ۱۴۰۰، ج ۳، ص ۷۰). در ماده ۴۰ این سند صراحت دارد که کادر صحنی و مذهبی یک بازوبند ضدآب صادر و مهر شده مقام نظامی طرفین، با بازوی چپ، استفاده کند. (موسی‌زاده، ۱۴۰۰،

ج ۳، ص ۷۰). ماده ۴۱ نشان "صلیب سرخ بر روی یک زمینه سفید" (موسی زاده و دیگران، ۱۴۰۰، ترجمه، ج ۳، ص ۱۶۸). را معرفی و در ماده بعدی در مورد نحوه استفاده از جانب کادر صحنی و مذهبی صراحت دارد. بنابراین، به اساس قواعد بین المللی عرفی و قراردادی استفاده از هرگونه سلاح متعارف در مقابل استفاده کننده‌گان نشان‌های شناخته شده بین المللی و قوت‌های حافظ صلح و اموال آن ممنوع است. در مجموع چهار نشان بین المللی در مواد اسناد بین المللی متذکره از جمله: رنگ‌های بیرق سویس به شکل معکوس، هلال احمر یا خورشید سرخ و صلیب سرخ بر روی زمینه سفید، به حیث نشان‌های بین المللی شناخته شده است.

۴, ۶. مصداق محدودیت برخی سلاح‌های متعارف در مقابل ساختمان‌ها و تأسیسات حاوی مواد خطرناک

به موجب قواعد قراردادی و عرفی حقوق بین الملل بشردوستانه ساختمان‌ها و تأسیسات حاوی مواد خطرناک نیز شامل حمایت خاص است. استفاده از برخی ابزار جنگی متعارف در مقابل تأسیسات و کارمندان آن مواد خطرناک و کارخانه آن، حتی زمانی که اهداف نظامی مشروع نیز باشند، جهت جلوگیری از تلفات احتمالی به غیرنظامیان ممنوع است. به منظور تسهیل شناسایی چنین اماکنی، طرف‌های درگیری‌های مسلحانه می‌توانند آن‌ها را با نشان خاص مشخص کنند که از سه دایره به رنگ نارنجی روشن تشکیل شده است. (کمیته بین المللی صلیب سرخ ایران، ۱۳۹۶، ص ۵۰). ماده ۵۶ پروتکل اول الحاقی و ماده ۱۵ دوم ۱۹۷۷ در زمینه وضاحت کامل ارایه نموده است. (قوة قضایه ایران و کمیته بین المللی صلیب سرخ، ترجمه، ص ۲۴۰). بر مبنای قاعده ۴۲ عرفی بشردوستانه، در صورت حمله بالای این تأسیسات یعنی سدها، موج شکن‌ها، نیروگاه‌های هسته‌ای و سایر تأسیسات داخل یا پیرامون آنها، دقت لازم صورت گیرد، تا در صورت رهاشدن آنها صدمه به غیرنظامیان وارد نشود. (قوة قضایه ایران و کمیته بین المللی صلیب سرخ، ترجمه، ص ۲۴۰). به موجب وضاحت مواد ۵۷ و ۵۸ در حملات علیه اهداف نظامی نیز احتیاط لازم صورت گیرد تا تخریب اتفاقی غیرنظامی باشد. مواد ۵۳، ۵۶، ۵۹ و ۶۰-۶۷ پروتکل اول الحاقی و ضمیمه ۱ فصل‌های ۵ و ۶ تأسیسات نیرو و انرژی مرگبار را شامل موارد حمایت‌های حقوق بین الملل بشردوستانه نموده است. (کمیته بین المللی صلیب سرخ، ۱۳۸۲، ص ۱۶). مواد ۱۳-۱۶ پروتکل دوم نیز به آن صراحت دارد. (کمیته بین المللی صلیب سرخ، ۱۳۸۲، ص ۱۷). بنابراین، به اساس قواعد بین المللی عرفی و قراردادی در استفاده از سلاح در مقابل تأسیسات که دارای نیرو و انرژی مرگبار باشد، سدها، موج شکن‌ها و سایر تأسیسات، موارد احتیاطی در نظر گرفته شود. پس در مقابل این تأسیسات تنها استفاده از سلاح‌های متعارف ممنوع است که احتمال صدمه فراتر از هدف به غیرنظامی سرایت کند.

۴,۷. مصداق محدودیت استفاده برخی سلاح متعارف تخریب‌کننده جدی محیط زیست طبیعی

استفاده از برخی ابزار جنگی متعارف تخریب‌کننده جدی محیط زیست طبیعی (۴) در مخاصمات بین‌المللی غیرمشروع است. زیرا احتمال وارد شدن تأثیر نامطلوب بلندمدتی بر محیط زیست وجود دارد. (کمیته بین‌المللی صلیب سرخ، ۱۳۹۶، ص ۷۷). قاعده ۴۳ حقوق بین‌الملل بشردوستانه عرفی در مورد اصول عام ناظر بر هدایت جنگ در مورد محیط زیست صراحت دارد: محیط زیست نباید مورد حمله قرار گیرد، انهدام هر بخش از محیط زیست طبیعی ممنوع است و حمله که مزیت مستقیم نظامی آن کمتر از ضرر احتمالی تصادفی به محیط زیست باشد، ممنوع است. (قوة قضایی ایران و دیگران، حقوق بین‌الملل بشردوستانه عرفی، ترجمه، ص ۲۴۴). به اساس قاعده ۴۵ عرفی، نابودسازی محیط زیست به حیث سلاح، ممنوع است. (قوة قضایی ایران و دیگران، حقوق بین‌الملل بشردوستانه عرفی، ترجمه، ص ۲۵۵). مطابق بند ۳ ماده ۳۵ پروتکل اول الحاقی ۱۹۷۷ روش و کاربرد وسایل جنگی که هدف آن خسارت گسترده، پایدار و شدید به محیط زیست طبیعی یا احتمال این نوع خسارات باشد، ممنوع گردیده است. (حیدری، ۱۳۹۲) به موجب ماده ۵۴ و ۵۵ پروتکل متذکره: وارد کردن خسارت‌های وسیع و طولانی مدت به محیط زیست ممنوع است. (کمیته بین‌المللی صلیب سرخ، ۱۳۸۲، ص ۱۶). بند ۱ ماده ۱ کنوانسیون ENMOD 1976 نیز به همان متن به اضافه تذکر قصد تخریب، خسارت یا آسیب به هر دولت عضو دیگر داشته باشد، صراحت دارد. (حیدری، ۱۳۹۲). بند ۴ ماده ۲ پروتکل سوم کنوانسیون سلاح متعارف، (جریده رسمی وزارت عدلیه افغانستان، ۱۳۹۵، ص ۱۰). ماده ۱۱ پیمان حقوق کودکان، نیز در زمینه صراحت دارد.

به موجب ماده ۸ (۲)، b، (۵) اساسنامه دیوان جزایی بین‌المللی نقض این قواعد با وضع شرایط خاص جنایت جنگی محسوب می‌گردد. (حیدری، ۱۳۹۲). حضرت محمد ص هنگامی که لشکر اسلام را به طرف میدان جنگ رخصت می‌کرد، به لشکر توصیه می‌نمود که بدون ضرورت درختان را قطع نکنید و به گیاهان ضرر نرسانید. همچنان آتش که باعث ضرر به زیست محیطی می‌گردد منع شده است. (ندوی، ۱۴۲۵ه.ق، ص ۱۰۳۷). جزء ب ماده سوم اعلامیه قاهره در مورد حقوق بشر در اسلام نیز در زمینه صراحت دارد: "قطع درختان، آسیب رساندن به محصولات زراعی و دامی... به وسیله کلوله باران، منفجر نمودن یا هر وسیله دیگر ممنوع است." (موسی زاده، ترجمه، جلد اول، ۱۴۰۰، ص ۲۴۸). استثناء نیز وجود دارد، در صورتیکه به حیث استتار استفاده می‌گردند و شامل هدف نظامی باشند. از محدودیت‌های متذکره مستثنی می‌گردند. بناً محیط زیست سالم یکی از حق‌های مبرم انسانی است. زیرا با نقض آن سایر حق‌های بشری ذاتی انسان‌ها نیز با توجه به حمایت گسترده که در اسناد بین‌المللی محیط زیست، حقوق بین‌الملل بشر و حقوق بین‌الملل بشردوستانه از این اصل صورت گرفته، به اهمیت آن بیشتر افزوده که باید در مخاصمات بین‌المللی به شکل واقعی آن رعایت گردد.

۵. مصادیق ممنوعیت برخی سلاح‌های متعارف در مخاصمات بین‌المللی

با توجه به قواعد بین المللی عرفی و قراردادی ممنوعیت و محدودیت ابزار جنگی متعارف، انواع متعدد سلاح‌های متعارف در جمع ابزارهای جنگی ممنوعه و یا محدود شده قرار می‌گیرد. سلاح‌های متعارف ممنوع شده شامل وسایل جنگی استند که در حصة استفاده آن توصیه‌های رعایت احتیاط و تفکیک صورت گرفته است. این وسایل جنگی عبارتند از: مرمی‌های ممنوعه انفجاری، منبسط یا باز شونده و ریزنده غیرقابل ردیاب توسط اشعه ایکس؛ بمب‌ها و مواد آتش‌زننده و پرتابه ذوب شده؛ ماین؛ وسایل جنگی که عمل کرد آن تحت کنترل نیست از جمله بمب‌های خوشه‌ای؛ بمب‌های کور و بدون هدایت از جمله [ماین بشکه‌ای]؛ تله‌های انفجاری از جمله استفاده از حیوان و انسان [در صورتی که انفجار آن در کنترل آن انسان نباشد] بعنوان حامل مواد منفجره؛ پرتابه‌های جنبشی غیرهدایت‌شونده؛ دیوار صوتی؛ با استفاده از طیارات که صوت قوی دارند برای رعب و وحشت بشکل بسیار پایین امواج ضربه‌ای قوی مثل انفجار بمب صدا را ایجاد می‌کنند؛ استفاده از تسلیحات اخلاص گر در سیستم برق در اطراف بیمارستان‌ها؛ لیزرهای کورکننده. (رضایی، ۲۰۲۳). باید گفت استفاده سایر سلاح‌های متعارف که با روحیه بشردوستانه در تضاد باشند یا خلاف روحیه قواعد عرفی و اصول (بین المللی) باشند، نیز ممنوع می‌باشند.

۵/۱. مصداق ممنوعیت گلوله‌های منبسط شونده

به کارگیری مرمی یا مهمات "دام دام" که شامل سلاح‌های متعارف هستند در قواعد بین المللی عرفی و قراردادی ممنوع است. این ممنوعیت استفاده در مورد نظامیان نیز است. انگیزه و دلیل آن صدمات و رنج غیرضروری می‌باشد. به اساس بند سوم اعلامیه ۱۸۹۹ لاهه و اعلامیه ۱۸۶۸ سن پترزبورگ، گلوله‌های که در بدن پهن می‌گردد، استفاده آن ممنوع است. (رضایی، ۲۰۲۳). به اساس قاعده ۷۰ حقوق بین المللی بشردوستانه عرفی، استفاده از ابزار جنگی دارای ماهیت که باعث ورود آسیب بیش از اندازه و یا درد و رنج غیرضروری می‌گردند، ممنوع است. (قوة قضایی ایران و دیگران، حقوق بین المللی بشردوستانه عرفی، ترجمه، ص ۳۶۴). قاعده ۷۷ در مورد گلوله‌های منبسط شونده چنین صراحت دارد: "استفاده از گلوله‌هایی که در بدن انسان به سادگی منبسط یا پخش می‌شوند، ممنوع است." (قوة قضایی ایران و دیگران، حقوق بین المللی بشردوستانه عرفی، ترجمه، ص ۴۰۸). دولت‌ها عموماً توافق دارند که ایجاد صدمه و آسیب که در هدف نظامی مفید نیست، ناقض این قاعده است. (قوة قضایی ایران و دیگران، حقوق بین المللی بشردوستانه عرفی، ترجمه، ص ۳۶۹).

به موجب اساسنامه دیوان جزایی بین المللی، استفاده از این نوع مهمات جنایت جنگی محسوب شده است. (ضیایی بیگدلی، ۱۳۹۶، ص ۲۰۷-۲۰۹). کانادا، آلمان، انگلیس، آندورا... استفاده آن را جرم آنگاری نموده است. (قوة قضایی ایران و دیگران، حقوق بین المللی بشردوستانه عرفی، ترجمه، ص ۴۰۹). در مقدمه کنوانسیون سلاح‌های متعارف تصریح گردیده "تعهد به این اصل که به کارگیری تسلیحات، پرتابه‌ها و مواد و روش‌های جنگی ایکه ماهیتاً موجب جراحات شدید یا صدمات غیرضروری می‌گردند ممنوع است." (جریده رسمی، ۱۳۹۵، ص ۶). پس به اساس قواعد عرفی و توافق دولت‌ها، استفاده از هر نوع مهماتی که باعث "درد و رنج بی مورد به انسان" می‌گردد، ممنوع استند.

۵,۲. مصداق ممنوعیت استفاده گلوله‌های انفجاری

به موجب قاعده ۷۸ عرفی که صراحت دارد: "استفاده از گلوله‌هایی که در بدن انسان منفجر می‌شوند ممنوع است." (قوه قضایی ایران و دیگران، حقوق بین‌المللی بشردوستانه عرفی، ترجمه، ص ۴۱۳). به اساس اعلامیه ۱۸۶۸، ماده ۹ دستورالعمل آکسفورد، ماده ۱۶ دستورالعمل جنگ دریایی آکسفورد، ماده ۱۳ بیانیه بروکسل (قوه قضایی ایران و دیگران، حقوق بین‌المللی بشردوستانه عرفی، ترجمه، ص ۴۱۳). و بند ۲۰ ماده ۸ اساسنامه محکمه جزایی بین‌المللی (خالقی و دیگران، ۱۳۹۴، ص ۳۵). نیز استفاده آن ممنوع است. دستورالعمل‌ها یا بیانیه‌های نظامی چندین دولت مرمی‌های فقط استفاده ضد نفر را ممنوع کرده است. به اساس گزارش گروه موظف بررسی سال ۱۹۹۹ کمیته بین‌المللی صلیب سرخ، هدف قراردادن سربازان با این گلوله‌ها که بعد از اصابت به بدن انفجار می‌کند، مغایر با اهداف اعلامیه سن پترزبورگ است. (قوه قضایی ایران و دیگران، حقوق بین‌المللی بشردوستانه عرفی، ترجمه، ص ۴۱۴). به موجب صراحت مقدمه کنوانسیون ۱۹۸۰ سلاح‌های متعارف استفاده از ابزارهای جنگی که ماهیت آن ایجاد جراحت شدید یا صدمات غیرضروری باشد، ممنوع است. (صفحه الکترونیکی مرکز تحقیقات پوهنتون کابل، ۱۴۰۲، ص ۶). پس به اساس قواعد بین‌المللی عرفی و قراردادی ممنوعیت استفاده از گلوله‌های که در بدن انسان منفجر و باعث صدمه غیرضروری یا جراحت شدید می‌گردد ممنوع است.

۵,۳. مصداق ممنوعیت وسایل جنگی دارای خصوصیت اجزای غیر ردیاب در بدن

به موجب حقوق بین‌الملل بشردوستانه استفاده از گلوله‌هایی که بعد از اصابت به بدن پارچه‌های آن از لحاظ طبی نیز غیرقابل ردیاب است و باعث درد و رنج بیشتر و اضافی می‌گردد، ممنوع است. به اساس پروتکل شماره یک ژنیو ۱۳۵۹ ه.ش "استفاده از هر گونه اسلحه که در بدن انسان منجر به صدمات غیر قابل ردیابی با اشعه X [ایکس] می‌شود، ممنوع است." (جریده رسمی وزارت عدلیه افغانستان، ۱۳۹۵، ص ۲۹). استفاده از این نوع مهمات، خلاف هدف مندرج مقدمه اعلامیه سن پترزبورگ (یعنی خروج سرباز از میدان جنگ) حقوق بین‌الملل بشردوستانه در جنگ است. قاعده ۷۹ عرفی نیز در مورد به عین مفهوم صراحت دارد. (قوه قضایی ایران و دیگران، حقوق بین‌المللی بشردوستانه عرفی، ترجمه، ص ۴۱۶) به اساس قوانین بعضی از دولت‌ها استفاده از این نوع اسلحه، جنایت جنگی محسوب می‌شود. سلاحی که در ترکیب آن پلاستیکی که اثر آن جراحت نباشد، شامل این ممنوعیت نیست. (قوه قضایی ایران و دیگران، حقوق بین‌المللی بشردوستانه عرفی، ترجمه، ص ۴۱۸-۴۱۹). بنابر قواعد بین‌المللی قراردادی و عرفی استفاده از مهماتی که در بدن منفجر و ذرات آن توسط وسایل طبی نیز قابل ردیابی و از لحاظ طبابت قابل تداوی نیستند، در مقلیل نظامیان و غیرنظامیان ممنوع است. مهمات متذکره شامل گلوله‌های انفجاری است، اما کارکرد آن متفاوت‌تر از گلوله‌های انفجاری معمولی است.

۵,۴. مصداق ممنوعیت وسایل جنگی آتش‌زا

استفاده از وسایل جنگی آتش‌زا در مقابل افراد نظامی به شکل مشروط و علیه غیرنظامیان به شکل قطعی ممنوع است. بنابر صراحت ماده اول اسلحه آتش‌زا شامل "هر نوع اسلحه یا مهماتی که ابتدأ برای به آتش کشیدن اهداف طراحی شده و یا با تولید شعله و گرما یا ترکیبی از هر دو که از طریق فعل و

انفعالات شیمیایی پس از برخورد با هدف به وجود می آید، باعث سوختگی در اشخاص می شود." (جریده رسمی وزارت عدلیه افغانستان، ۱۳۹۵، ص ۵۰). در زمینه قاعده ۸۴ عرفی حقوق بین الملل بشردوستانه صراحت دارد: "در صورت استفاده از سلاح آتشزا باید دقت ویژه‌ای برای اجتناب و در هر حال به حد اقل رساندن تلفات تصادفی غیرنظامیان، صدمه به غیرنظامیان و ایراد خسارت به اموال غیرنظامی اتخاذ شود." (قوة قضایی ایران و دیگران، حقوق بین المللی بشردوستانه عرفی، ترجمه، ص ۴۳۲).

قاعده ۸۵ عرفی حقوق بین الملل بشردوستانه صراحت دارد: "استفاده از سلاح آتشزا علیه انسان ممنوع است مگر اینکه استفاده از سلاحی با زیان کمتر برای خارج کردن شخص از میدان نبرد... امکان پذیر نباشد." (قوة قضایی ایران و دیگران، حقوق بین المللی بشردوستانه عرفی، ترجمه، ص ۴۱۸-۴۱۹). بمبها و مواد آتشزنده و پرتابه ذوب شده که فقط در مقابل غیرنظامیان ممنوع است. انواع آن عبارتند از: آلوماینوترمیها (ترمایت)، فسفر سفید، ناپالم دارای ترکیب مواد چسبیده آتشی طولانی است. (رضایی، ۲۰۲۳). به موجب ماده دوم پروتکل سوم ۱۹۸۰ استفاده از سلاح آتشزا در مقابل اهداف غیرنظامی تحت هیچ شرایطی جواز ندارد، حتی اهداف نظامی که در بین جمعیت غیرنظامی باشد و حمله بالای آن باعث صدمه به ایشان می گردد، نیز مورد حمله توسط اسلحه آتشزا قرار داده نشود. همچنان استفاده این اسلحه در مقابل جنگل و مناطق سرسبز به استثنای مواردی که به حیث استتار کردن یا سایر اهداف استفاده شده باشد، ممنوع است. (جریده رسمی وزارت عدلیه افغانستان، ۱۳۹۵، ص ۴۸-۴۹).

۵.۵. مصداق ممنوعیت استفاده از سلاح‌های متعارف لیزری کورکننده

به موجب قواعد قراردادی و عرفی استفاده از سلاح‌های لیزری کورکننده در مقابل نظامیان و غیرنظامیان ممنوع است. کلمه "لیزر در واقع پرتو نوری شدید، باریک و تک رنگ است. سلاح لیزری نوعی جنگ افزار انرژی هدایت شده است که از پرتو لیزر برای تخریب هدف استفاده می کند." (اردکانی و دیگران، ۱۴۰۱، ص ۳۸). باید گفت که لیزرها در ساحة نظامی دارای انواع "شیمیایی، جامد و الکترون آزاد در حوزه نظامی" می باشند. "لیزر کاربرد متعدد دارد، تنها سلاح‌های ناتوان کننده آن که شامل سلاح‌های لیزری است که هدف اصلی آنها، افراد انسانی (اعم از نظامی و غیرنظامی) حاضر در مخاصمه و منطقه نبرد می باشد." (اردکانی و دیگران، ۱۴۰۱، ص ۳۸). ممنوعیت دارد. بر مبنای قاعده ۸۶ عرفی حقوق بین الملل بشردوستانه که صراحت دارد: "استفاده از سلاح لیزری که بر اساس طراحی خاص آن کارکرد منحصر یا یکی از کارکردهای تسلیحاتی آن ایراد کوری دائمی تا اختلال در بینایی باشد، ممنوع است." (قوة قضایی ایران و دیگران، حقوق بین المللی بشردوستانه عرفی، ترجمه، ص ۴۳۸).

به موجب ماده اول پروتکل چهارم ۱۹۹۵ "از اسلحه های لیزری که صرفاً برای صدمه دایم به بینایی طراحی نباید استفاده کرد." (جریده رسمی وزارت عدلیه افغانستان، ۱۳۹۵، ص ۵۰). صدمه کوری غیرمترقبه و غیرپلان شده که تاثیر جانبی استفاده از سلاح‌های لیزری باشد یا صدمه تصادفی به بینایی دائمی گردد، در صورتی که تفکیک قابل اعتماد صورت گیرد، شامل این ممنوعیت نیست. (جریده رسمی وزارت عدلیه افغانستان، ۱۳۹۵، ص ۵۱). ناتوانی جدی معادل دید کمتر از ۲۰/۲۰۰ مقیاس سنن با استفاده از هر دو چشم است. (جریده رسمی وزارت عدلیه افغانستان، ۱۳۹۵، ص ۵۱). تعداد دستورالعمل‌های

نظامی و در تعدادی از بیابانه‌های رسمی تذکر شده که سلاح آتش‌زا در مقابل رزمندگان ممنوع است؛ زیرا باعث صدمات غیر ضروری می‌شود. (قوة قضایی ایران و دیگران، حقوق بین‌المللی بشردوستانه عرفی، ترجمه، ص ۴۳۷). بنابر قواعد بین‌المللی قراردادی و عرفی همچنان رویه دولت‌ها، استفاده هر نوع سلاح لیزری که سبب صدمه دائمی به بینایی به اساس خصوصیات این وسیله جنگی باشد، در جنگ از منظر حقوق بین‌الملل بشردوستانه ممنوع است. در قواعد متذکره ممنوعیت این وسایل جنگی در مقابل نظامیان مشروط است. به این مفهوم که تنها وسایل جنگی متعارف لیزری که کارکرد آن یا خصوصیات کارکرد آن صدمه دائمی به بینایی است، ممنوع است. البته در مقابل افراد غیرنظامی به اساس قواعد عرفی و قراردادی مطلق ممنوع است.

۵/۶. مصداق ممنوعیت کاربرد ماین‌ها، تله‌های انفجاری و دیگر وسایل جنگی متعارف

به موجب قواعد قراردادی بین‌المللی کاربرد ماین، تله انفجاری و وسایل محدود خاص دیگر متعارف در مواردی در مقابل نظامیان و در کُل علیه غیرنظامیان ممنوع است. پروتکل دوم کنوانسیون سلاح‌های متعارف ماین، تله و سایر ابزار را معرفی نموده است. بر مبنای جزء ۱-۳ ماده دوم پروتکل متذکره ماین شامل مهماتی است که در صورت حضور، نزدیکی یا تماس شخص یا وسیله نقلیه منفجر می‌شود؛ تله انفجاری وسیله یا ماده ای است که کاملاً غیر منتظره عمل می‌کند، زیرا به شکل ظاهراً بی‌خطر و امن طراحی شده است؛ سایر وسایل جنگی سلاح‌های دست ساز است که پس از گذشتن زمان، به طور خودکار یا با کنترل عمل می‌کنند. همه این وسایل به مقصد صدمه به انسان یا اموال آن ساخته شده است. (جریده رسمی وزارت عدلیه افغانستان، ۱۳۹۵، ص ۳۱-۳۲).

به موجب مواد ۳-۵ پروتکل دوم سلاح‌های متعارف، این وسایل جنگی نباید در هیچ شرایطی و مواردی آتی علیه غیرنظامیان استفاده نشوند؛ جهت آزار یا دفاع یا حتی انتقام در مقابل غیرنظامیان؛ هدف‌گیری یا استفاده بدون دقت بشکل نامشخص به سوی اهداف نظامی؛ وضعیت که احتمال کشته شدن یا زخمی شدن مردم غیرنظامی موجود باشد؛... مگر که این محل‌ها در نزدیکی اهداف نظامی متعلق به طرف متخاصم یا تحت کنترل آنها است، قرار داشته باشند؛ یا اقدامات لازم جهت حفاظت از مردم غیرنظامی در برابر اثرات آنها اتخاذ شود. (جریده رسمی وزارت عدلیه افغانستان، ۱۳۹۵، ص ۳۳-۳۷). بر مبنای قاعده ۸۲ عرفی حقوق بین‌الملل بشردوستانه که به ترتیب صراحت دارد: "طرف درگیری که از ماین‌های زمینی استفاده می‌کند، باید تا حد امکان محل آنها را ثبت کند." (قوة قضایی ایران و دیگران، حقوق بین‌المللی بشردوستانه عرفی، ترجمه، ص ۴۲۷).

در مورد ممنوعیت استفاده از تله‌های انفجاری ماده ششم پروتکل صراحت دارد که تله‌های فریب‌دهنده به شکل اشیایی بازی اطفال، وسایل طبی، وسایل مذهبی و غیره و یا هم به حیث جز یا وسیله آن گردیده، استفاده نشوند. از جمله بشکل علایم و نشان‌های حفاظتی که از لحاظ بین‌المللی شناخته شده اند، متصل به افراد (بیمار، زخمی و کشته شده)، قبر و محل دفن، امکانات، ابزار، محموله یا وسایل حمل و نقل پزشکی، اسباب بازی کودکان یا سایر اشیاء قابل حمل با وسایلی که برای (تغذیه، سلامتی، بهداشت، لباس یا آموزش کودکان) طراحی شده، غذا و آشامیدنی... و غیره شامل آن می‌شوند. (جریده رسمی وزارت عدلیه

افغانستان، ۱۳۹۵، ۳۷-۳۹). قاعده ۸۰ عرفی حقوق بین الملل بشردوستانه در زمینه صراحت دارد: "استفاده از تله‌های انفجاری که به گونه‌ای به اموال یا افرادی متصل یا مرتبط هستند که تحت حمایت خاص حقوق بین المللی بشردوستانه قرار داشته و یا در موقعیتی هستند که احتمال می‌رود افراد غیرنظامی را به سوی خود جلب کنند، ممنوع است." (قوة قضایی ایران و دیگران، حقوق بین المللی بشردوستانه عرفی، ترجمه، ص ۴۲۰).

۵،۷. مصداق ممنوعیت استفاده از مهمات خوشه‌ای

ممنوعیت مهمات خوشه‌ای در مقابل افراد نظامی و غیرنظامی شامل قواعد قراردادی است و این ممنوعیت ساحة وسیع دارد. یکی از دلایل ممنوعیت صدمه احتمالی به غیرنظامیان است این ممنوعیت در سال ۲۰۱۰ به اساس ماده ۱۸ کنوانسیون ممنوعیت مهمات خوشه‌ای لازم الاجراء گردیده. (جریده رسمی وزارت عدلیه افغانستان، ۱۳۹۰، ص ۱۵۹). که تمامی موارد از ساخت، استفاده، ذخیره، آثار قبلی از جهت استفاده و سایر موارد ضروری در آن شامل می‌باشد. دولت افغانستان به تاریخ ۱۳۹۰/۳/۱۶ با طی مراحل تصویب این کنوانسیون عضو این آن گردیده است. (جریده رسمی وزارت عدلیه افغانستان، ۱۳۹۰).

نتیجه گیری

در نتیجه تحلیل و بررسی همه جانبه حقوق بین الملل بشردوستانه به موجب هدف "عدم رنج و درد غیر ضروری" مندرج اعلامیه عرفی ۱۸۶۸ سن پترزبورگ استفاده برخی سلاح‌های متعارف در مقابل غیرنظامیان و اموال آنها در مواردی حتی نظامیان و همراهان آنها از جمله، داکتران، کارکنان مذهبی، معلمان، خبرنگاران که به هدف خدمت اطلاع رسانی حضور دارند، اموال، اماکن و جاهای فرهنگی و مذهبی مربوط دولت‌های متخاصم حتی محیط زیست طبیعی و اماکن دارای مواد حساس... و غیره موارد را حقوق بین الملل بشردوستانه ممنوع قرارداده است. منابع این ممنوعیت به موجب ماده ۳۸ اساسنامه دیوان دادگستری بین المللی معاهدات بین المللی، عرف بین المللی و اصول بین المللی به حیث منابع اصلی و رويه قضایی و دوکتورین به حیث منبع فرعی می‌باشند. مبنای این محدودیت و ممنوعیت کرامت انسانی، حق حیات، حق سلامت جسمانی، ممنوعیت ایجاد درد و رنج غیر ضروری می‌باشند. این مبانی از طریق بررسی مصادیق در کنوانسیون‌های بین المللی، قواعد بین المللی عرفی و اصول مختص به موضوع سلاح‌های متعارف و کنوانسیون‌های چهارگانه ژنو با پروتکل‌های الحاقی آن قابل استنباط می‌باشند.

مصداق ممنوعیت استفاده از ابزار جنگی متعارف شامل گلوله‌های منبسط شده (دام دام)، انفجاری (بمی)، پخش شونده غیرقابل دید توسط اشعه ایکس در مقابل نظامیان و غیرنظامیان به شکل مطلق؛ تله‌های انفجاری در اشیای معمولی، سلاح آتش‌زا و سلاح لیزری کورکننده مشروط به شرایط خاص ممنوع شده؛ اما استفاده از ابزار جنگی از قبیل ماین‌ها، تله‌های انفجاری و سایر ابزار جنگی دست‌ساز، مهمات خوشه‌ای و ماین‌های ضدنفر به شکل عمومی و مطلق ممنوع نیستند، زیرا در قواعد عرفی در مورد آن توصیه‌های در مورد تفکیک جهت عدم صدمه به اهداف غیرنظامی صورت گرفته و ممنوعیت‌ها مندرج کنوانسیون‌ها است. بناً ممنوعیت و محدودیت آن صرف به دولت‌های شامل می‌شوند که عضو این

کنوانسیون‌ها می‌باشند. یکی از خلاهای که در این زمینه وجود دارد در مورد تولید، صدور و نگهداری سلاح‌های ممنوعه مطلق در قواعد بین‌المللی عرفی و قراردادی صراحت وجود ندارد. در مورد سایر سلاح‌ها نیز رویه متفاوت وجود دارد. اما در مورد کنوانسیون‌های متأخر از جمله کنوانسیون‌های سلاح‌های متعارف، اوتاوا و مهمات خوشه‌ای نسبتاً رویه بهتر در مورد موارد متذکره صورت گرفته است. اما این ممنوعیت و محدودیت‌ها شامل همه دولت‌ها نمی‌گردد.

سلاح‌های جدیداً تولید شده یا شکل توسعه‌یافته سلاح‌های متعارف از جمله بمب‌های طیاره، موشک‌ها، راکت‌ها، نارنجک‌ها، مرمی‌های سلاح‌های سقپله، کروزها، طیارات انفجاری، ابزار جنگی تخریب‌کننده شدید و دراز مدت به محیط زیست طبیعی... و غیره شامل محدودیت‌های سلاح‌های متعارف می‌شوند. پس قواعد آن در مورد این‌ها نیز قابل تسری است. بناً استفاده این وسایل جنگی در مقابل اهداف غیرنظامی محدودیت دارد.

در کُل اسناد بین‌المللی شامل قواعد ممنوعیت و محدودیت ابزار جنگی متعارف، دارای خلاها، نواقصات و ابهامات است یا هم قواعد آن شکل کلی دارد، در ضمن در مورد عده آن ممنوعیت مطلق نیست که نیاز به تفسیر موسع دارد. یکی از خلاها در این زمینه عدم بروزرسانی اسناد بین‌المللی بالخصوص عرصه محدودیت و ممنوعیت ابزار جنگی است. درحالیکه توسعه سلاح‌سازی و ساخت سلاح‌های خطرناک‌تر به سرعت جریان دارد. در نتیجه بحث به شکل خلاصه باید گفت که فرضیه اول با اصلاح این که علل و عوامل ممنوعیت سلاح‌های متعارف کرامت انسانی، حق حیات و محیط زیست سالم می‌باشند و فرضیه دوم تایید است.

منابع و ماخذ

الف. کتابها

۱. ابراهیمی، محمد، سید علی رضا حسینی و آیت الله ناصر مکارم شیرازی؛ اسلام و حقوق بین الملل - عمومی، دو جلد، چاپ چهارم، ناشر: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ایران (۱۳۸۱)؛
۲. انصاری، باقر، اسناد بین المللی حقوق بشر مجموعه کامل اسناد جهانی، از ۱۹۲۴ تا ۲۰۱۵، ۳ جلد، جلد اول، ناشر: خرسندی، تهران ۱۳۹۵ ه.ش؛
۳. انصاری، باقر، اسناد بین المللی حقوق بشر مجموعه کامل اسناد جهانی، از ۱۹۲۴ تا ۲۰۱۵، ۳ جلد، جلد دوم، ناشر: خرسندی، تهران ۱۳۹۵ ه.ش؛
۴. براونلی، یان، اصول حقوق بین الملل عمومی، ویرایش هشتم؛ جیمز کرافورد. مترجم: محمد حبیبی مجنده؛ چاپ دوم، ناشر: قم دانشگاه مفید، ایران (۱۳۹۶)؛
۵. جعفری، سید اصغر، تحلیل ابزارها و روش های ممنوعه در جنگ از دیدگاه اسلام و حقوق بین الملل - بشر دوستانه، چاپ اول، ناشر، وزارت امور خارجه، اداره نشر، تهران (۱۳۹۴)؛
۶. حسنی، مصطفی، حقوق بین الملل بشردوستانه با رویکرد افغانستان، چاپ اول، ناشر، دانشگاه، کابل (۱۳۹۸)؛
۷. سرتیپی، حسین و حجت زاده، علی رضا، حقوق امنیت هسته ای - بررسی رویکرد نظام عدم اشاعه هسته ای، چاپ دوم، ناشر، میزان، تهران (۱۴۰۱)؛
۸. ضیایی بیگدلی، محمد رضا، اسلام و حقوق بین الملل، چاپ یازدهم، ناشر، گنج دانش، تهران (۱۳۹۳)؛
۹. ضیایی بیگدلی، محمد رضا، حقوق بین الملل بشردوستانه، چاپ چهارم، ناشر، گنج دانش، تهران (۱۳۹۶)؛
۱۰. ضیایی بیگدلی، محمد رضا، حقوق معاهدات بین المللی، چاپ هفتم، انتشارات، گنج دانش، ایران (۱۳۹۹)؛
۱۱. فرزام، عبدالاحد، پایان نامه دوره ماستری حقوق بین الملل، حمایت از اموال فرهنگی در حقوق بین الملل بشردوستانه، پوهنتون کاتب (۱۳۹۷)؛
۱۲. فلک، دیترا، حقوق بشردوستانه در مخاصمات مسلحانه، چاپ دوم، ترجمه: سید قاسم زمانی، نادر ساعد و دیگران؛ ناشر، موسسه مطالعات و پژوهش های حقوقی شهر دانش، تهران (۱۳۹۱)؛
۱۳. کمیته بین المللی صلیب سرخ، خلاصه کنوانسیون های ژنو مصوبه ۱۲ اگوست ۱۹۴۹ و پروتکل های الحاقی، ناشر، صفحه الکترونیکی کمیته بین المللی صلیب سرخ، تهران (۱۳۸۲)؛
۱۴. کمیته بین المللی صلیب سرخ، حقوق بین الملل بشردوستانه - پاسخ به پرسش های شما، تهران (۱۳۹۶)؛

۱۵. مرکز اطلاعات سازمان ملل متحد در تهران، حقایق اساسی درباره سازمان ملل متحد، چاپ اول، ناشر، اینثاری، تهران ۱۳۸۴؛
۱۶. معین، محمد، فرهنگ معین، تهران، اشجع، ۱۳۸۶؛
۱۷. مهرپور، حسین، نظام بین المللی حقوق بشر، چاپ هشتم، ناشر، اطلاعات، تهران ۱۳۸۷؛
۱۸. موسی زاده، رضا و احمد رضا آذر پندار، مجموعه معاهدات حقوق بین الملل، ۳ جلد، جلد سوم، ناشر: وزارت خارجه، اداره چاپ و انتشارات تهران ۱۴۰۰؛
۱۹. موسی زاده، رضا و احمد رضا آذر پندار، مجموعه معاهدات حقوق بین الملل، ۳ جلد، جلد سوم، ناشر: وزارت خارجه، اداره چاپ و انتشارات تهران ۱۴۰۰؛
۲۰. ندوی، مجیب‌الله، فقه اسلامی، ترجمه، فرهاد محمد غالب ترین خویشگی، ناشر، زیب آرت پبلشرز، پشاور ۱۴۲۵ ه.ش؛
۲۱. هنکرتز، ژان ماری، و لوئیس دوسوالدیک و دیگران، حقوق بین المللی بشردوستانه عرفی، جلد اول، ترجمه، قوه قضایی ایران و دیگران، حقوق بین المللی بشردوستانه عرفی، ویرایش، کتابون حسین نژاد و پوریا عسکری، ناشر: مجد، ایران؛
۲۲. یحیائی، علی، حقوق بین الملل بشردوستانه در برابر جنگ و کاربرد تسلیحات بیولوژیکی، نشر: تهران، امجد ۱۴۰۰؛

ب. اسناد بین المللی

۱. کنوانسیون ممنوعیت یا محدودیت استفاده از برخی ابزار جنگی متعارف ۱۹۸۰، جریده رسمی، تاریخ نشر: ۱۳۹۵/۸/۳، نمبر مسلسل ۱۲۳۴، وزارت عدلیه، افغانستان؛
۲. کنفرانس دیپلوماتیک برای اتخاذ کنوانسیون منع مهمات خوشه‌ای، جریده رسمی، تاریخ نشر: ۱۳۹۰/۳/۲۵، نمبر مسلسل ۱۰۵۲، وزارت عدلیه، افغانستان؛
۳. کنوانسیون ممنوعیت یا محدودیت استفاده از برخی سلاح‌های متعارف، جریده رسمی، تاریخ نشر: ۱۳۹۰/۳/۲۵، نمبر مسلسل ۱۰۵۲، وزارت عدلیه، افغانستان؛
۴. منشور ملل متحد، تاریخ دریافت ۱۴۰۳/۳/۱۴.

ج. مقاله ها

- (۱) ابوالفتح خالقی و نعمت الله نبوی، به کارگیری سلاح‌های نامتعارف از منظر حقوق بین الملل کیفری و اسلام، فصلنامه پژوهش تطبیقی حقوق اسلام و غرب، سال دوم، شماره ۴، زمستان ۱۳۹۴. ایران ۱۳۹۴؛
- (۲) احمدی، امین، مفهوم و مبانی حقوق بشر، ویرایش، مالک عاصی، افغانستان ۱۳۹۹؛

- (۳) اعوانی، سحر، منابع معاهده‌ای و کنوانسیون‌های حقوق بین الملل محیط زیست، فصلنامه مطالعات حقوق، شماره ۲۷، زمستان ۱۳۹۷ ص ۸-۲۲؛
- (۴) تقی زاده، وحید، خانقاه و یونس بادآور نهندی، فعالیت‌های بشردوستانه و نوآوری شرکت‌ها در شرایط نامتقارنی اطلاعات، مجله حسابداری سلامت، سال هشتم، شماره اول، ۱۳۹۸.
- (۵) چشمه خاور، سید صلاح الدین، منابع حقوق بین الملل محیط زیست، مجله حقوق محیط زیست، ۱۳۸۹ ایران؛
- (۶) دهدشتی اردکانی، سعید و دیگران، تسلیحات لیزری متعارف یا نامتعارف از منظر حقوق بین الملل بشردوستانه، مجله بین المللی پژوهش ملل، شماره ۷۶ ص ۳۵-۵۶، ۱۴۰۱ ایران؛
- (۷) صدیقی، سادات، فائزه و شیوا نژاد اسماعیل تولایی، بررسی حقوق بشر در رابطه با محیط زیست برای دستیابی به توسعه پایدار، دانشگاه آزاد تربت حیدریه، بی تا؛
- (۸) میرعباسی، سید باقر، محمد رضا رضائی، مسؤولیت بین المللی دولت‌ها ناشی از تخریب محیط زیست در مخاصمات مسلحانه بین المللی (مطالعه تطبیقی حقوق بین الملل محیط زیست و حقوق بین الملل کیفری)، مجله پژوهش‌های حقوق تطبیقی، دوره ۲۳ شماره ۲، تابستان ۱۳۹۸، ایران.